

THE BEAUTY – AN AESTHETIC STANDARD AND PURPOSE IN THE CREATIVE PROCESSES FROM THE ANTIQUITY TO THE MODERN WORLD

Evgenia Mihaylova

Department of Choreography, Southwestern University "Neofit Rilski" – Blagoevgrad, Bulgaria

evgenia_mihaylova@abv.bg

Abstract: This review outlines different points of view in different historical periods, to the object of observation, which is generally a work of art - verbal, visual, architectural, musical, dance.

Nowadays, the philosophical thought defines beauty as a characteristic that remains in the individual's and in the public consciousness as an aesthetic value. The "Beautiful" is an undefined quality that defines an object discussed in our minds as beautiful, because it brings a sense of pleasure when being observed. The beauty that remains as a perception in the minds of the audience could not be clearly explained.

It is perceived via the power of the indeterminate intuition or through the taste of the perceiver of creation. However the search, exploration and worship of beauty began in the Antiquity. It shows, even in the very early years of the European civilization, what is beautiful, how to elicit beauty as an aesthetic goal and how to recreate it into works of art and into the life of the civilized society, so that it would be different from that of the society of barbarian tribes. The ancient man discovers his freedom through beauty, based on the model of the Olympic Pantheon. The Middle Ages discover the beauty in God and in the manifestations of His will, which wishes to establish a new order in the life of the European man - an order which, via the postulates of Christianity, is defined as the only beautiful.

The Renaissance, as the true "youth" age of European civilization, inspires the man to realize their personality in particular as a separate creation, which, gives them the freedom to conduct their life and this way, radiates their own beauty.

The Baroque stunningly spreads beauty with the power of the affective expression of human sensuality through the skills of the artist in all different arts, which are interrelated by means of the positive sensuality of the creators. The Enlightenment and Classicism search for the shape and the meaning within which not only do they place beauty but also explain its sense in the processes of creation and perception of the works of art. The Romanticism, which is said to be the "Maturity" of the European man, causes the creator to look deeply into his intimate experiences, to seek and transform the beauty of nature, to find harmony and union with it, and thus to draw and comprehend his inner spiritual and emotional beauty.

Nowadays, remaining somehow lonely individuals left in the frivolous field of modern, cool and fraught with exhausting contrasts, carry the weight of the knowledge we call "science" and the sensual expression we call "art", we see artists free to search for and express themselves and the beauty. Each author transforms beauty the way he understands it and thus he wants it to be seen. Because of this it would not be so easy today to state clearly what is beautiful and what is not.

The most essential thing for the artists and for the public in today's art world is that "classical" and "classic" are definitely synonymous with "example", "model" in the consciousness, in the aesthetics of the modern civilized and educated man. They are also synonymous with "beauty."

Keywords: beauty, art, aesthetics, creator

КРАСОТАТА – ЕСТЕТИЧЕСКА НОРМА И ЦЕЛ В ТВОРЧЕСКИТЕ ПРОЦЕСИ ОТ АНТИЧНОСТТА ДО СЪВРЕМИЕТО

Евгения Михайлова

катедра "Хореография", Югозападен университет "Неофит Рилски" – Благоевград, България,

evgenia_mihaylova@abv.bg

Резюме: В настоящия преглед са изложени различни гледни точки, отправени в различни исторически периоди към обекта на наблюдение, който е най-общо обект-произведение на изкуството – словесно, изобразително, архитектурно, музикално, танцово.

Днес философската мисъл определя красотата като свойство, което остава в индивидуалното и в общественото съзнание като естетическа стойност. „Красиво“ е неопределимо качество, което превръща в съзнанието ни дискутирания обект като красив, защото наблюдението върху него носи усещането за

удоволствие. Красотата, която остава като констатация в съзнанието на публиката, не би могла да бъде ясно конституирана. Тя е осъзната чрез силата на неопределимата интуиция или чрез вкуса на възприемателя на творението. Търсенето, изследването и почитането на красотата започва през Античността. Тя показва още в „детската“ възраст на европейската цивилизация кое е красиво, как да бъде изведена красотата като естетическа цел и как да бъде претворявана в произведенията на изкуството и в живота на цивилизованото общество, за да бъде то различно от обществото на варварските племена. Античният човек намира своята свобода чрез красотата, изградена по модела на Олимпийския пантеон.

Средновековието открива красотата в Бога и в проявленията на Неговата воля, която желае да установи нов порядък в живота на европейския човек – порядък, който чрез постулатите на християнството е определен като единствено красив.

Ренесансът, като истинска „младежка“ възраст на европейската цивилизация, дарява човека с вдъхновение сам да осъзнае своята личност като автономно творение, което в правото си на избор как да проведе битието си, излъчва своя собствена красота.

Барокът шеметно разпръсва тази красота със силата на афектния израз на човешката чувственост чрез уменията на твореца във всяко едно от изкуствата, които са свързани чрез градивната чувственост на творците.

Просвещението и Класицизмът търсят формата и определението, в чиито предели не само да поставят, но и чрез която да обяснят усещането за красота в процесите на създаване и на възприемане на произведенията на изкуството.

Романтизмът, като начало на „зрялата възраст“ на европейския човек, кара творецът да се вгледа дълбоко в своите интимни преживявания, да потърси и да претвори красотата на природата, да намери хармонията и единението си с нея и така да извлече и осмисли своята вътрешна душевна и емоционална красота.

Днес, останали някак самотни индивидуалности във фликовото поле на съвременния охол и изпъстрен с изтощителни контрасти живот, носещи тежестта на познанието, което наричаме „наука“ и на чувствената изява, която наричаме „изкуство“, виждаме как творците са свободни да търсят и да изразяват себе си и красотата. Всеки творец претворява красотата така, както я разбира и така, както пожелае тя да бъде видяна. Затова и днес не би било толкова лесно да бъде категорично заявено кое е красиво и кое – не.

Най-важното за творците, а и за публиката в днешния свят на изкуството е това, че „класически“ и „класика“ категорично е синоним на „пример“, на „образец“ в съзнанието, в естетиката на съвременния цивилизован и образован човек. Те са също и синоним на „красота“.

Ключови думи: красотата, изкуство, естетика, творец

Философската мисъл днес определя красотата като естетическо свойство, което остава в индивидуалното и в общественото съзнание като естетическа стойност. „Красиво“ е неопределимо качество или, накратко, е качество, което превръща в съзнанието ни дискутирания обект като такъв, който предизвиква преживявания, носещи усещането за удоволствие. В настоящия преглед нашият обект на наблюдение, е най-общо обект-произведение на изкуството – словесно, изобразително, архитектурно, музикално, танцово. Красотата, която остава като констатация в съзнанието на съзерцаващия (публиката), не би могла да бъде ясно конституирана, а остава осъзната чрез силата на неопределимата интуиция или чрез вкуса на възприемателя на творението. В историята на философската мисъл са търсени формални качества, които да могат да определят красотата – порядък, симетрия, ясни пропорции. (Платон, „Филеб“) Когато преживяванията, определящи нещо за красиво са не само индивидуални, а обществено-споделени, тогава те могат да имат „универсална валидност“ и да бъдат възприети като безпристрастни и създаващи естетическа норма, според философските съждения на Кант. Това обяснение на феномена на красотата изключително много се доближава до античното разбиране за красота, което се отнася до цялостната добродетел на явлениято, а не само до определение на някаква негова естетическа стойност.

Красотата е основополагаща естетическа категория, чието значение за първи път обясняват древните елини. Тези философско-естетически категории ще бъдат основната отправна точка в Средновековието за християнските мислители, които ще развият тези категории и, навлизайки в териториите на етиката, ще опитат да намерят най-точното обяснение на други две социални норми, които също са не по-малко важни за цивилизацията на Европа. В етиката това са синонимите на красивото и грозното, а именно – моралното и неморалното.

Дуалистичната зависимост на понятията, чието обяснение започва да бъде търсено и формулирано още в Античността, носи своята предопределеност от феномените, които са пряко свързани с нашето съществуване – живот и смърт. След тях можем да успоредим и следните понятия, носещи полярна

свързаност в противоречивостта на своята природа – светлина и тъмнина, радост и тъга, здраве и болест, сила и слабост, красиво и грозно.

Вероятно не бихме могли да обясним красивото, без да имаме ясна представа за измеренията на понятието за грозното, а също – и обратното. Красотата е съществена цел в античното общество. Формулирайки кое е красиво, философите, които са същевременно и възпитатели на младежите, успяват да изградят в поколенията това усещане за красота, което ще се превърне от естетическа в морална норма и в стандарт на обществото. Но не само на древногръцкото общество. Антична Елада създава философски и естетически норми, които са основополагащи въобще за цялата европейска цивилизация.

Историческите претенции на гражданите на Атина за установяване на цивилизационни стандарти в епохата на Античността, възприемани от тях за различни, по-добри и по-възвишени за разлика от това, което носят племената на варварите, както и изконният им стремеж за достигането на пиедестала на хармонията и красотата, достоен само за боговете от техния олимпийски пантеон, постепенно се превръщат в основно достижение на европейската култура. Дори след втората половина на XX век, а и до днес ставаме свидетели на един генетично заложен феномен – непрестанно полагане на усилията (най-вероятно дълбоко в основата си те са цивилизационно подсъзнателни) за търсене на формирания гражданин на съвременния цивилизован свят – „*хармонично развит човек, който, естествено, притежава и високи нравствени и интелектуални качества. Израз на всичко това (в Античността) е понятието калокагатия (καλοκαγαθία) – т.е. човек едновременно красив и добър*“.¹ Кой не би искал и днес да бъде едновременно и красив, и добър...

В по-късните исторически периоди, в изкуството на Ренесанса, на Барока и на Класицизма, циклично и на сравнително кратки периоди, Античността изплува със своите естетически норми и нейните философско-естетически културни завоевания на практика непрестанно вълнуват и вдъхновяват европейските творци. Християнската култура, стъпила на монотеистичните догми, не успява да разруши античните културни стереотипи. Тя успява по-скоро да ги заглуши за известни времеви периоди, а най-често виждаме как дава и свой особен отпечатък в изначалния стремеж на човека да подрежда живота си и своите ценности по образеца на изкуството. Един от примерите за това е канонизирането като светии на множество герои и мъченици на християнската вяра, които започват да придобиват и митологични функции, подобни на тези от Античността.

Годините на Средновековието са изпълнени с цивилизационните усилия за налагане на християнството не само като религиозна система, но и като носител на нов етичен и морален ред. В тези времена постепенно се изгражда нова религиозна система, чиито догматични постулати ще донесат онова европейско явление, което и до днес ще оформи цивилизационния порядък в целия цивилизован свят – християнската религия. Тя ясно подвежда богословската и християнската философска мисъл в посоки на търсене, оформяне и утвърждаване на нови смислови граници на естетическите категории. Красотата се търси в измеренията на религиозно-чувствения екстаз, за който се възприема, че е дар, идващ от висините чрез силата на Светия дух. Изкуството, което е носител на красотата е определяно като израз на благодатта, която е необяснима, защото идва по волята на Бога. Същевременно, още в началото на Средните векове, след преселенията на различни етнически маси във всички части на Европа, се оформя богата в разнообразието на своите идентичности национална култура. Тя носи нови фолклорни културни проявления, които кореспондират както с елементи от европейската антична култура, така и с новите християнски културни пластове. Започва дългият процес на оформянето на нови национални идентичности, които ще имат и до днес съществено значение за определянето на естетическите норми, валидни и сега за различните националности. Ренесансът настъпва с осъзнаването на индивида като личност, като микро-космос, съчетал в себе си божественото чудо на творението на „*всичко видимо и невидимо*“ на този свят. За първи път човекът започва да се вглежда в себе си, да изучава себе си, разбира се, като творение на Бога, но творение, дарено със свободата на волята и на индивидуалния избор. Той осъзнава, че е надарен с творчески способности, които може да усъвършенства и чрез които може да се докосне до Бога и да постигне красотата и хармонията на своето същество – както вътрешна, така и в общуването си с божествените дарове. Творците подписват своите творби, застават зад тях със своето осъзнато и заявено авторство, което е авторството на красотата и е съществен елемент на прокламирането на творческата изява, успоредяваща се с изявата на Твореца. Ренесансовият творец започна своето осъзнаване от езическия (античния) идеал за чистата форма, за да го превърне в християнското схващане за абсолютната красота, която е свят дар от Бога, даден на душата, който ще намери своето възплъщение чрез длетото или четката на художника за

1. Радев, О., 2018, Лекции по антична култура, Пловдив, България, издателство Макрос

Негова (на Бога) прослава.² Авторът търси и рефлексията, предизвикана от неговата творба върху обществото. Така вече ще бъде и до днес. В представите на човека от Ренесанса се разкрива усилието в търсенето на посоки за формиране на система от качествени дадености, разкрити способности, които да хармонизират в индивидуалната личност и да бъдат носители и израз и на хармонията ѝ с Бога. Изкуствата се превръщат в едно от съществениите средства за едновременно постигане и на нравствено съвършенство, и на познание. Започва осъзнаване и определяне на познанието като наука. В поредния цикличен период на търсене на живителната сила на корените от Античността, възражда се с нова сила отношението към етоса на автора на художественото произведение.³ Изкуството за първи път започва да има и осъзната, и целенасочена възпитателна мисия и тя се превръща в отличителна обществена функция. Съвсем не случайно, по-късно в европейската история, авторитарните политически режими безконтролно ще използват за свои пропагандни цели тази обществена функция на културните процеси в държавата и в обществото. В епохата на Барока институцията на театъра се превръща в публично място, в средище, където не само се развива взаимодействието и синтеза на различните изкуства. Там се срещат и различните класови прослойки на обществото. Появата на оперното изкуство в Италия и бързото му разпространяване в останалите европейски страни демонстрира най-ярко съчетанието на музиката, поезията, танца и изобразителното изкуство – така, както това бе съществена особеност на античния театър. В същината си операта се превърна в опит за възраждане на античния театър. Силното и многостранно въздействие на оперния театър чрез богатата палитра от различни афектни състояния предизвиква интереса на поети, музиканти и философи. Силата, контрастите, разнообразието на афектните изяви на творческата личност са видими и в архитектурата и тясно свързаната с нея скулптура от времето на Барока. Творецът от тази епоха работи с този творчески замах, който сякаш никога не ще може да достигне своите граници. През XVII век ще намери разпространение и учението за афектите (Affektenlehre), което ще направи опит да обясни проявленията на този творчески процес, особено в музикалното изкуство и ще потърси обяснение на това как музиката успява непосредствено да предизвика различни емоционални състояния. В този устрем, в този порив, който изглежда безконечен е закодирана силата на красотата. Изкуството във всичките му форми на израз е поставено на пиедестала на красотата, самото то е възприето като израз на красотата – слязла от Божествените селения и дала сила на ръката на човека-творец.

Във всички исторически периоди естетиката е извор на формулировки на понятия и категории, резултат от установени закономерности, които след Просвещението и Класицизма я превръщат в наука. Ясно е, че когато вече говорим за наука, ние виждаме как тя създава норми – такива са и естетическите норми, които поставят определения за красотата. Образът на твореца започва да се избистря като осъзната личност на индивидуалната изява, чрез която оформя и предава своите възгледи. Той постепенно се превръща в централна фигура, вече еманципирана от силата на Бога, която убеждава в естетическите ценности на своето време със силата на логика, изградена от своите ценни познания и скрепена с правотата на мислите си. Произведенията на изкуството от тази епоха си поставят още една съществена цивилизационна и естетическа цел – те трябва да извадят на показ и да дадат за пример положителните черти на своите образи и така да насочат сетивата на публиката към красотата. Всичко, което се счита за порочно и недостойно трябва да бъде изложено и изобразено така, че да бъде предадено на порицание. Тази цел, това намерение е израз не само на нови естетически, а и на нови възпитателни и етически претенции, които Класицизмът заявява чрез силата на изкуството.

В годините на Просвещението, които изпълват времето на един съществен преход на съзряване на творческата и аналитичната мисъл в съзнанието на европейския човек, започва истинското самоопределяне и еманципиране на личността. „Истинско“ дотолкова, доколкото то ще зададе много въпроси и ще намери техните отговори в определянето на „аз“-а. „Изкуството се колебае между образа и чистото „аз“ на този образ и следователно – между пластичното и музикалното изкуство“⁴ Вероятно бихме могли да намерим отговор за баланса на това колебание в мащабната изява на танцовото изкуство, което намира нови простори за развитието си, дадени му в жанровата особеност на френската

2. Буонаротти, М., 1970, *Лирика*, София, издателство Народна култура

3. **Етос** (ἦθος, ἔθος, ethos – морален характер, природа, предразположение, навик, обичай), в реториката това е обликът на автора, оратора и т.н. Това е едно от трите основни средства за убеждение — **етос, патос и логос**. Както и едно от централните средства за аргументация — **характерът, личността на автора (оратора)**, който трябва да буди уважение, за да могат читателите или слушателите да вярват на неговите думи.

4. Хегел, Г.В.Ф., 10.09.2004, *Естетика*, София, България, издателство Изток-Запад

барокова опера, довела до grand opéra. Чрез нейния възход се достигна до развитието и установяването на стандарти в балетното изкуство, които се обогатиха през следващите столетия и останаха и до днес. Тези стандарти в същността си се превърнаха в ясна прокламация на идеала за красота, който вдъхнови мнозина творци на новото време в музиката като Чайковски и Стравински и в изобразителното изкуство като Дега например. Увлечени в анализи и теоретизиране на механизмите на изкуството, мислителите на Просвещението и Класицизма, доведоха твореца на европейското изкуство до там, че той пожела да забрави теоретичните обосновки на своите търсения, а да се впусне в емоционалните глъбини на своето същество. Така европейската творческа личност пристъпи границата на Романтизма.

Творецът на Романтизма започна да търси красотата в своите дълбоки, вътрешни, тайни усещания и преживявания. Човекът от времето на Романтизма пръв откри красота и в силата на преживяванията в пречистващия катарзис, който се превърна в белег на духовност. От този момент и до днес започна да се говори за „вътрешната“ незрима красота, която може да бъде почувствана и изявена в поведението на личността на Романтизма или може да намери видим израз чрез неговите творби в различните изкуства. Идеите и непреклонната увереност в значимостта и в неповторимостта на творческата индивидуалност, узряват и дават своя плод в годините на Романтизма, проповядвани от творците и философските и естетическите идеолози. Красотата се превръща в приоритет на интуитивно надарения човек, на чувствената натура, която съгражда и принадлежи на новия духовен елит на обществото. Тези идеи са облагородени, изповядвани и доразвити от Шилер, Гьоте, в музикално-аналитичните публикации на композитора Роберт Шуман. Романтичната концепция е същевременно и просветителска. Тя изгражда нови системи за образование и възпитание на обществото, които излизат от каноничните системни влияния на християнската църковна идеология. Още в онези години, поради това, са заложили проблемите, които с особена острота битуват и в нашето съвремие – проблемите за съществуването и взаимодействието на две сфери в изкуството – елитарното и масовото. Годините на Романтизма, както и Постромантизма от началото на XX век са свързани и с развитието на т.нар. национални школи в изкуствата, които са плод на националното самоопределение и самоосъзнаване на различни етноси, които в хода на борбите си за национална независимост са готови да напуснат конгломерата на мултинационалните империи и културно и цивилизационно да се еманципират. Империята се разпада, а интересът към националните фолклорни белези в народното творчество издига нови естетически норми, определящи красотата, които я свързват и с определена национална принадлежност в изкуството. Така, например, измеренията и определенията за красиво в народното творчество като музика и танц в Ирландия са различни от тези в страните от Балканите...

В реалностите на изкуството днес ние използваме категорията „класическо“. Това определение съпътства голяма част от творческия продукт на изкуството, създаван през вековете, създаван дори и днес, а също така, интензивно интерпретиран в нашата действителност. Днес обявяваме за класически не само произведенията на литературата, живописата, архитектурата, музиката и танца, създадени в епохата на Античността или Класицизма. Днес ние с лекота определяме като класически множество похвати в създаването и в интерпретирането на художествени произведения на изкуството. Това довежда до окончателното изпълване на смисъла на определението „класическо“ – еталон, принцип, пример за подражание. Съвсем уместна би била връзката, която смело можем да посочим – връзката между класическо и красиво. Идеята за красотата е напълно съпоставима с идеята и с определението за класиката. Обяснението и осъзнаването на красивото е следвано от определяне на грозното. Те носят още по-пълноценното осъзнаване и на присъстващите елементи на моралните категории, успоредни с естетическите, които формират представата за това кое е възвишено и кое – низко.⁵ Тези представи постепенно, с течение на времето от Античността, когато се оформя естетическата идея за това кое е красиво – до днес и с развитието на европейското изкуство, се претворяват и излизат наяве във времето и в пространството на съзнателно и целенасочено сътвореното художествено произведение. В отношението на възприемателите на произведението на изкуството се съблюдава неизбежна и същевременно уникална условност, която дава неограничени в своите чувствени отсенки възможности за тълкуване, осмисляне и определяне на естетическите параметри на творбата в нейното времево и пространствено протичане. Това е съществена част, излагаща на показ богатството и безкрайното нюансиране в тяхното оценяване на изразните средства, с които борави всеки творец – в словото, в изобразителното изкуство, в архитектурата, в музиката, в танца. Накратко – човекът днес, осъзнат като личност и стъпил здраво на цивилизационните основи на своята култура, която му носи познание и

5. Цинандова-Харалампиева, В., 2000, *Естетика на музиката, София, България, издателство Просвета*

възможности за оценка, ясно може да определи и да артикулира в своето битие кое е красиво и кое – не. Осъзнатата условност на прекрасното и грозното в изкуството довежда до специфично за всяка творба изживяване на съзречаващия, което достига през естетическите рамки до етическите оценъчни процеси. Това е начинът, по който красотата се материализира в реалното времево и пространствено измерение в съчетанието на музиката и танца или на светлината и цветовете, или – на заобикалящата материална среда и архитектурната творба, поставена в нея. Тук, в протичането на този процес е видим елементът на взаимност между създателя и възприемателя. Затова и творецът в изобразителното изкуство и архитектурата остава самотен, тихо вгълбен в стремежа си да даде материален израз на своето творческо послание.

В края на този кратък исторически обзор бихме могли да направим заключително обобщение.

Античността показва още в „детската“ възраст на европейската цивилизация кое е красиво, как да бъде търсена красотата и как да бъде претворявана в произведенията на изкуството и в живота на цивилизованото общество. Средновековието потърси красотата в единия и троичен Бог и в проявленията на Неговата воля, която желае да установи нов порядък в живота на европейския човек – порядък, който тогава бе определен като единствено красив. Ренесансът, като истинска „младежка“ възраст на европейската цивилизация, даде възможност човекът сам да осъзнае своята личност като автономно творение, част от Божественото творение на цялата природа, което, боговдъхновено, има и носи своя собствена красота, която търси и изважда на показ като част от вселенската хармония. Барокът шеметно разпръсна тази красота със силата на афектния израз на човешката чувственост на твореца във всяко едно от изкуствата. Просвещението и Класицизмът потърсиха формата и формулировката, в която не само да поставят, но и чрез която да обяснят усещането за красота, което човекът изпитва, когато твори и когато възприема произведенията на изкуството. Романтизмът, като начало на „зрялата възраст“ на човечеството, налага творецът да се вгледа дълбоко в своите интимни преживявания, да потърси своите корени в красотата на природата, да намери хармонията и единението си с нея и така да извлече и осмисли своята вътрешна душевна и емоционална красота. Днес, останали във фриволното поле на съвременния охолан и изпъстрен с изтощителни контрасти живот, натрупали опита на познанието, което наричаме наука и на чувствената изява, която наричаме изкуство, може би „в края на зрелостта на човечеството“, виждаме как творците са свободни да търсят и да изразяват себе си и красотата – всеки – така, както я разбира и така, както пожелае тя да бъде видяна. Затова и не би било толкова лесно да бъде категорично заявено кое е красиво и кое – не.

Остана един съществен урок и цивилизационен принос в цивилизацията на Европа, а оттам – и на целия свят. С наличието на този урок виждаме, че намеренията на творците отпреди три века са постигнати – „класически“ и „класика“ днес категорично е синоним на „пример“, на „образец“. Не само в лингвистиката, а най-вече в съзнанието, в естетиката на съвременния цивилизован и образован човек. Те са също и синоним на „красота“.

ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел, (2016). Поетика, София, България, издателство Изток-Запад
- Боало, Н. (1983). Поетическо изкуство, София, България, издателство Наука и изкуство
- Буонароти, М. (1970). Лирика, София, издателство Народна култура
- Кун, Н.А. (2014). Старогръцки легенди и митове, София, България, издателство Пан
- Осинцева, Н.В. (2015). Гносеологическое значение танца, Тамбов, Россия, издателство Грамота
- Проданова, М., & Куюмджиев, Ю. (1997). Старогръцкият театър като синтетично изкуство, Пловдив, България, издателство Летера
- Радев, О. (2018). Лекции по антична култура, Пловдив, България, издателство Макрос
- Тодорова, М., (2019), Красотата в танца, София, Списание за танц № 1, с.37-45
- Хегел, Г.В.Ф. (2004). Естетика, София, България, издателство Изток-Запад
- Цинандова-Харалампиева, В., (2000), Естетика на музиката, София, България, издателство Просвета
- Янева, А. (2017). Хореографска композиция в балетните творби, Благоевград, България, издателство "Неофит Рилски"